

պատմությունը: Սակայն պատմագրությունը Տրանսիլվանիայի հայերի մոտ մեծ զարգացում ապրեց հետագայում: Հայերն իրենց սեփական ուժերով կազմել են լատիներեն-հայերեն, հայերեն-լատիներեն, հայերեն-իտալերեն, հայերեն-գերմաներեն և այլ բառարաններ:

Զկարողանալով ստեղծել հատուկ հայկական տպարան, Տրանսիլվանիայի հայերն իրենց անհրաժեշտ ծիսական գրքերն ու դասագրքերը XVIII դարի երկրորդ կեսին տպագրել էին տալիս Տրիեստի Մխիթարյան և Վենետիկի Անտոն Պոռթուի տպարաններում, ուր տպագրվել են «Տօնացոյց» (1778), «Հայնակ և Նմանցնակ» (հայերեն և գերմաներեն), «Կարճագոստ քրիստոնեական վարդապետութիւն» (երկուսն էլ 1788) և «Գիրք աղօթից» (1793):

Տրանսիլվանիայի հայերը կարևոր դեր են կատարել քաղաքաշինության և ճարտարապետության ասպարեզներում: Նրանք հիմնովին կառուցել են հայաքաղաքները և շենացրել այլ բնակավայրեր: Գեուլա հայաքաղաքի հատակագիծը պատրաստել է Հոռմից այդ նպատակով հրավիրված Ալեքսա հայադգի ճարտարապետը, իսկ քաղաքաշինությանը մասնակցել է ամբողջ հայությունը: Կառուցվել են նաև եկեղեցիներ ու հասարակական շենքեր, որոնցից մի քանիսի վրա մինչև այժմ էլ մնում են հայերեն արձանագրություններ: XVIII դարում կառուցվեց Գեուլայի հայոց մայր տաճարը, որը նշանավոր հուշարձան է համարվում բովանդակ Տրանսիլվանիայում:

Հայերը վարգացրել են նաև նկարչությունը, երաժշտությունը, ոսկերչությունը, ասեղնագործությունը, ժանյակագործությունը և արվեստի ու արհեստի այլ մասնաճյուղեր: Մասնագետների կարծիքով Տրանսիլվանիայի արևելյան կողմած գորգերը գործվել են հայ վարպետների կողմից և ունեն հայկական ոճ:

Տրանսիլվանիայի հայերի ստեղծած բազմերանգ և ուշագրավ մշակույթը շարունակեց իր նոր ընձյուղները արձակել նաև հետագայում: Նրանք սիրով շարունակեցին պահպանել հայ գիրն ու գրականությունը, միաժամանակ հիշատակության արժանի դեր խաղացին նաև իրենց երկրորդ հայրենիքի մշակույթի պատմության մեջ:

Նկատի ունենալով հայերի խաղացած դերը Հունգարիայի կյանքում, հունգար պատմաբան Յա. էլեքը գրել է. «Մաջար ազգը հայերի մեջ հավատարիմ մի դաշնակից և զոհաբերվող մի եղբայր գտավ, որը մեր երջանկության օրերին մեզ է փարում և դժբախտության օրերին մեզ չի լքում, որի վրա ամեն պարագայի վստահ կարող ենք լինել»⁸⁰: Ազգով ռումինացի, Գեուլայի հայկական դպրոցի երբեմնի աշակերտ և Ռումինիայի պառլամենտի երբեմնի նախագահ Շտեֆան Ջիչիո-Պոպը գրել է. «Նս սիրեցի հայերին նախ և առաջ նրանց արժանիքների համար: Թեև հայերը թվով փոքր էին, սակայն մեծ դեմքեր տվեցին հունգարներին: Հունգարիայի կառավարական դեմքերից շատերը հայեր էին»⁸⁰:

5. ՄՈՒԴՈՎԱՅԻ ԵՎ ՎԱՆԱՔԻԱՅԻ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆՆՐԸ

Դնեստրի շուրջը կատարված պեղումները ցույց են տալիս, որ առևտրական կապեր են գոյություն ունեցել այդ երկրամասի և արևելյան երկրների՝ հատկապես Հայաստանի միջև: Աղբերման քաղաքի շրջանում կատարված

⁸⁰ «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1920, № 539, էջ 1:

⁸⁰ „Ararat“, București, 1940, № 187.

պեղումներից հայտնաբերվել են XIII դարի Կիլիկյան Հայաստանի թագավորների պատկանող դրամներ, որոնք լավագույն ապացույց են այն իրողության, որ հայերին դեռ վաղուց ծանոթ են եղել Սև ծովի մոլդովական ափերը:

Հայկական հիմնական գաղթավայրերը Մոլդովայի տարբեր շրջաններում ստեղծվեցին XIV դարի սկզբներին: Ռումինացի պատմաբանների կարծիքով հայերն այստեղ հաստատվել էին դեռևս մոլդովական իշխանապետության հիմնադրումից XIII դ. էլ առաջ: 1330 թ. արդեն այնքան հայեր կային այնտեղ, որ մոլդովական իշխանության հիմնադրման ժամանակ նրանք հիշատակվում են երկրի բնակիչների շարքում:

1350 թ. Բոտոշանում և 1395 թ. Յաշում հայերը կառուցել էին իրենց քարաշեն եկեղեցիները: 1365 թ., երբ կվովում հիմնվեց հայ եկեղեցու հատուկ թեմ, այն իր իրավասության տակ ուռավ նաև Մոլդովայի հայերին: Այդ նոր թեմի հիմնադրման մասին ուշագրավ տվյալ է գրանցված Մաշտոցի անվան Մատենադարանի 1379 թվակիր մի ձեռագրի մեջ. այնտեղ ասված է, որ Հովհաննես կրոնավորը Սիս գնալով Կոստանդին կաթողիկոսից ձեռնադրվել է արքեպիսկոպոս «Ամենայն Հոսաց աշխարհի և Վլախաց», այսինքն՝ Արևմտյան Ուկրաինայի և Մոլդովայի հայերի⁹¹:

Հետագայում, Մոլդովայի հայկական գաղթավայրերի բաղմամարդ դառնալու կապակցությամբ, Ալեքսանդրու շել Բուն (Բարի) իշխանի 1401 թ. հուլիսի 30-ի հրովարտակով, երկրի մայրաքաղաք Սուլավայում հայերի համար հաստատվում է առանձին եպիսկոպոսական թեմ՝ Հովհաննես եպիսկոպոսի գլխավորությամբ: Սրա իրավասության տակ են դրվում Մոլդովայի բոլոր հայ եկեղեցիները: Նույն իշխանը 1408 թ. հոկտեմբերի 8-ի հրովարտակով կվովի գերմանացի և հայ առևտրականներին առանձնաշնորհումներ է տալիս և ազատում մի շարք մաքսեր վճարելուց: Իբրև հետևանք դրա, շատ հայեր լեհաստանից անցնում են Մոլդովա և հաստատվում Սուլավա, Սիրեստ և Չերնովից քաղաքներում: Սակայն ամենամեծ ներգաղթը տեղի է ունենում 1418 թ., երբ 3000 հայ ընտանիք հրավիրվում է Մոլդովա և բնակություն հաստատում յոթ տարբեր քաղաքներում:

Հայերին Մոլդովա հրավիրելու քաղաքականությունը շարունակվել է նաև հետագա տարիներին: 1453 թ. Կ. Պոլսի գրավման ժամանակ Բերայում հաստատված հայերը (որոնք ծագումով ղրիմեցիներ էին), տեղափոխվում են Մոլդովա: 1475 թ. թուրքերի կողմից Ղրիմի գրավումը պատճառ է դառնում մեծ թվով հայերի արտագաղթին, որոնց մի մասը դարձյալ ապաստան է գտնում Մոլդովայի հյուրընկալ երկրում և հաստատվում Սուլավա, Յաշ, Բոտոշան, Ֆոկշան և Ռուման քաղաքներում, ուր հայերն արդեն սալվար թիվ էին կազմում:

Սակայն մոլդովահայ գաղթավայրի այս բարգավաճ վիճակը երկար չի տևում: Հաջորդ տասնամյակներում տիրող անբարենպաստ պայմանների հետևանքով ստվար թվով հայեր հարկադրված են լինում հեռանալ այդ երկրից: 1484 թ., երբ սուլթան Բայազիդը գրավեց Քիլիան և Աղքերմանը, այդ քաղաքներից մեծ թվով հայեր բռնի գաղթեցրեց Կ. Պոլիս, ուր նրանք Սուլումանասթիրում առանձին մի թաղամաս կազմեցին: Ուշագրավ է, որ այդ ղեկավարից 120 տարի անց Սիմեոն լեհացին նրանց դեռևս «Աղքերմանցի» է

⁹¹ Տե՛ս «Ժ. դարի ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 529:

կոչում⁹², 1497 թ., երբ Լեհաստանի Ալբերտ թագավորը իր զորքով պաշարեց Սուչավան, այստեղից շուրջ 700 հայ ընտանիք արտագաղթելով, անցավ Հունգարիա, Տրանսիլվանիա և Գալիցիա:

Մոլդովայում որոշակի առանձնաշնորհումներից օգտվող հայերի զրու-թյունը վատացավ, երբ Շտեֆան I-ին (1551—1552) իշխանը, հունադավան մոլեռանդ կղերի գործակցությամբ, 1551 թ. բռնությամբ փորձեց հայերին դավանափոխ անել: Այդ դեպքերին ականատես տաղասաց Մինաս Թոխաթե-ցին, իր «Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրին հայերուն» հայտնի երկում, ուշագրավ մանրամասնությամբ ներկայացնում է հաղորդում Սուչավայի, Սիրետի, Բոտոշանի, Յաշի, Խոտինի, Վասուլայի և Ռոմանի հայկական եկեղեցիների քանդման, ձեռագիր մատյանների այրման, ժողովրդին խոշտանգելու, նրանցից ոմանց բռնի հու-նադավան դարձնելու մասին⁹³: Այս հալածանքի հետևանքով հայերի մի մասն ստիպված գաղթում է Լեհաստան ու Տրանսիլվանիա: Կրոնական քողի տակ կատարված այս հալածանքը, իրականում հետապնդել է հարուստ հայերի և նրանց փարթամ եկեղեցիների ունեցվածքին տիրանալու նպատակ: Շուտով, սակայն (XVI դ. կեսերին), փոխվում է հայերի նկատմամբ տարվող քաղաքա-կանությունը և փախստական ու աքսորական հայերի մի մասը վերադառնում է Մոլդովա: XVI դարի վերջին և հատկապես XVII դարի սկզբներին ինչպես Արևմտյան, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանի բազմաթիվ շրջաններից մեծ թվով հայեր են արտագաղթում: Նրանց մի մասը բնակություն է հաստատում Մոլդովայի հայաշատ կենտրոններում, նոր աշխույժ հաղորդելով նրանց կյանքին: Մայր հայրենիքից կատարվող այս արտագաղթները հետևանք էին 1598—1608 թթ. ջալալիների շարժման, 1604—1605 թթ. շահ Աբբասի ար-շավանքների ու բռնագաղթի և, վերջապես, Փոքր Ասիայում և Հայաստանում տիրող մեծ սովի և անապահով դրության:

Հայերը Մոլդովայում հիմնադրեցին նաև մի շարք գյուղեր և ավաններ: Դրա լավագույն ապացույցն է «հայ» բառով կազմված մեծ թվով տեղանուն-ների առկայությունը: Դրանցից են Արմենեշտ (Հայկական) գյուղը՝ Սուչավայի դավառում, Սատուկ Արմենանուլույը (Հայի գյուղը)՝ Յաշի գավառում, Վալեսա Արմենանուլույը (Հայի հովիտը)՝ Բոտոշանի գավառում, Դեալուկ Արմենանու-լույը (Հայի բլուրը)՝ Դորոհոյի գավառում, Արմենեշտը (Հայկական)՝ Բերլայ քաղաքի մոտ և այլն⁹⁴:

XV—XVII դարերը ռումին որոշ գիտնականներ համարում են հայկական առևտրի տիրապետության շրջան, քանի որ Մոլդովայի ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին առևտուրը կենտրոնացած էր հիմնականում հայերի ձեռքին: Վ. Բընըցեանուն նշում է, որ հայերը կարողացան օգտագործել մոլ-դովական քաղաքների աշխարհագրական նպաստավոր դիրքը. գտնվելով դեպի Լեհաստան և Ռուսաստան տանող միջազգային տարանցիկ ճանա-պարհների վրա, այդ քաղաքները (մասնավորապես Սուչավան) վերածվեցին կարևոր կենտրոնների: Սև ծովի ավազանում և հատկապես Աղքերմանում հիշատակվում են հայ առևտրականների առագաստանավոր: Մոլդովական

⁹² Տե՛ս Սիմեոն Լեհացի, էջ 346:

⁹³ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Կամենից, էջ 20—27:

⁹⁴ Տե՛ս Vlad Bănățeanu, Armenii în toponomia românească și toponomice românești de origine armeană, „Studii și cercetări lingvistice”, București, 1960, № 2, էջ 200—207:

նորաստեղծ քաղաքներով էին անցնում հայ առևտրականների քարավանները, որոնք հայտնի էին «Կարելի արմենեշտ», այսինքն՝ հայկական կառքեր կամ սայլեր անունով: Արևմտահայաստանի Ռուսի 1408 թ. հրովարտական նշվում էր, որ լվովցի հայ առևտրականները Չերնովիցում յուրաքանչյուր սայլ ապրանքի դիմաց պետք է վճարեն 6 գրոշ մաքս: Նրանք Վալաքիայից և Բրաշովից բերում էին մեղրամոմ, Հունդարիայից՝ սամույր, այլ վայրերից՝ կտավ, գորգեր, մետաքս, պղպեղ, խոնկ, հունական գինի, իսկ Մոլդովայից տանում էին ոչխար, խոզ, ձի, սկյուռ, աղվես, ոչխարի մորթի: Հայերը Արևմուտքից Արևելք, այսինքն Գերմանիայից մինչև Հնդկաստան էին տանում կերպասներ և մետաղ: Ներմուծում էին պերճանքի զանազան ապրանքներ, ասեղնագործված իրեր, թանկագին քարերով զարդարված զենքեր: Հայերը սկզբում այդ բոլորը Արևմուտքում էին գնում, իսկ հետագայում տեղում սկսեցին կազմակերպել որոշ ապրանքների արտադրանքը: Նրանք XVI դարում հացահատիկ և մոլդովական գինի էին տանում դեպի Ռուսաստան և Լեհաստան, իսկ մեղրամոմ, մեղր, միս, յուղ՝ Կ. Պոլիս: Հայերը Կրետեից Լեհաստան էին ներմուծում բարձրորակ դիմիներ, իսկ Լեհաստանից Մոլդովա էին բերում թուղթ և այլն:

Հայերը առևտրական նպատակով զբաղվում էին նաև անասնաբուծությամբ, որի համար կապալով վերցնում էին ընդարձակ արոտավայրեր: Իրենց աճեցրած գեղեցիկ ու դիմացկուն ձիերը վաճառահանում էին ինչպես տեղում, այնպես էլ երկրից դուրս՝ Ավստրիայում, Պրուսիայում և այլ երկրներում:

Մոլդովայի հայերը կարևոր դեր են կատարել նաև արհեստագործության ասուլարեցում: Այսպես, օրինակ, Յաշում ապրող 600 հայ ընտանիքներ ղրադեցում էին մի քանի փողոցներ, ուր և ունեին իրենց արհեստանոցները: Հայ արհեստավորներն զբաղվում էին մուշտակագործությամբ, վերմակագործությամբ, դերձակությամբ, կոշիկակարությամբ, արծաթագործությամբ, հրուշակագործությամբ և այլն: Քաղաքում շատ հարդի էին հայ կանանց պատրաստած ասեղնագործական և ժանյակագործական իրերը: Բոտոշան քաղաքի բլրեւանները (այսինքն՝ համբարությունները) դրեթե ամբողջությամբ գտնվում էին հայերի ձեռքում: Շատ հայ արհեստավորներ կային նաև Սուլավայում, Ռոմանում և հայաբնակ մյուս կենտրոններում: Մեծ հռչակ ունեին մանավանդ հայ կաշեգործները. նրանք ներքին և արտաքին շուկաների համար տարբեր գույնի բարձրորակ կաշիներ էին պատրաստում:

Մոլդովահայերն ունեցել են ինքնավարական նկատելի առանձնաշնորհումներ, իրենց ազգային եկեղեցին ունենալու և դավանանքին հետևելու արտոնություն:

Սկսած 1401 թ. մինչև 1686 թ. հայերը երկրի մայրաքաղաք Սուլավայում և մասամբ Յաշում (որը 1565 թ. դարձավ երկրի մայրաքաղաքը) ունեցել են իրենց հոգևոր առաջնորդները, որոնց իրավասություն տակ էին գտնվում երկրի հայկական բոլոր եկեղեցիներն ու հոգևոր պաշտոնները: Հայկական եպիսկոպոսությունն այստեղ վերացել է 1686 թ., երբ նրանց վերջին եպիսկոպոսը՝ Մինաս Զիլիֆտար Օղլուն, երկրում տիրող ծանր պայմաններից խույս տալով անցավ Տրանսիլվանիա, ուր գաղթել էր մոլդովահայության զգալի մասը:

Միջնադարյան Մոլդովայի հայերի կյանքում մեծ ժողովրդականություն են վայելել «կտրիճների եղբայրությունները»: Նման եղբայրություններ դարձրած շարունակ գործել են հայկական գրեթե բոլոր կարևոր գաղթօջախներում, ինչ-

սլես Սուլավայում, Սիրեսում, Յաշում, Բոտոշանում, Ռոմանում, Բակրույում և այլ վայրերում:

Մոլդովահայության խոշորագույն կենտրոն Սուլավայում հայերն ունեին իրենց առանձին քաղաքագլուխը, որը հաճախ է հիշատակվում իշխանական հրովարտականերում: Նրանք ունեին նաև իրենց դատարանները և լեհահայերի նման, ամենայն հավանականությամբ, առաջնորդվում էին հայկական գատաստանագրքով: Պատահական չէ, որ հիշյալ դատաստանագրքի մի քանի ձեռագրեր են մեզ հասել նաև Մոլդովայի հայաշատ կենտրոններից: Հայկական դատարանը գլխավորում էր քաղաքագլուխը կամ վոյթը՝ Քաղաքագլուխներից Սուլավայում հիշվում են Սերգիսը (XV դ.), Մուռ Գթակը (XVI դ.), Նորգոն, Խաչիկը, Թոռադերը, Կյուրեղը և այլք (XVII դ.): Հայ քաղաքագլուխներ կային նաև Սիրեսում, Վասլույում, Յաշում, հավանաբար նաև այլ քաղաքներում:

Մոլդովահայերը քաջաբար մարտնչել են իրենց նոր հայրենիքի թշնամիների, մասնավորապես թուրք զավթիչների դեմ: Շտեֆան չել Մարեի գլխավորությամբ 1476 թ. թուրքերի դեմ մղված Վալեա Ալբերյի ճակատամարտի մասնակիցների թվում հիշվում են հայ զինվորներ, մասնավորապես թնդանոթաձիգներ, ինչպես հայտնի է այդ կովում թուրքերը մեծ կորուստներ կրեցին և ետ շարվեցին: Հայ զինվորները մասնակցել են նաև այլ մարտերի:

Երկրի քաղաքական կյանքում նույնպես նշանակալից դեր կատարեցին մոլդովահայ գործիչները: XVI դարի երկրորդ հիսնամյակում Մոլդովայի իշխանությունն անցավ Սերպեկա կոչվող հայազգի զերդաստանին, որի ամենանշանավոր ներկայացուցիչը Յոան չել Կումպլիտը (ահարկու կամ անգուլ) կամ Յոան Արմեանուլն (Յոան Հայ) էր: Սա իշխեց 1572—1574 թթ. և դարձավ Մոլդովայի նշանավոր իշխաններից մեկը: Հայազգի այդ իշխանը նստատակ էր դրել ռուսական, ուկրաինական, լեհական, մոլդովական և վալաքական միավորված ուժերով ամուր պատենշ կանգնեցնել թուրքական առաջխաղացման դեմ և Մոլդովայի վրայից թոթափել թուրքական ծանր լուծը: Նրան անգուլ կոչեցին երկրի կենտրոնախույս ազնվականները, քանի որ իշխանը նրանց դեմ գործում էր կտրուկ միջոցներով: Աշխատավոր զանգվածները, սակայն, զորավիգ էին կանգնած նրա ձեռնարկումներին և սիրով կոչում էին նրան՝ Մոլդովայի հայր: Նա ականավոր ռազմագետ զորավար էր և մոլդովական ու կազակական ուժերով թուրքերի դեմ հաղթանակներ տանելուց հետո, անհավասար կովում ընկավ հերոսի մահով: 1577 և 1578 թթ. Մոլդովայի իշխանական գահին տիրացան Յոան Արմեանուլի երկու եղբայրները՝ Կարապետ Յոան Պոտկոավըն և Ալեքսանդր Սերպեկան. նրանք ևս զոհվեցին հերոսաբար: 1592 թ. կարճ ժամանակով Մոլդովայի իշխան դարձավ Պետրու Կազակուլը՝ Ալեքսանդր Սերպեկայի որդին, իսկ նրա գործակիցն ու մտերիմն էր մի այլ հայազգի գործիչ՝ Ավագ Մաթիսովիչը: Մոլդովայի իշխանական գահի հավակնորդների շարքում հիշատակվում են նաև Սերպեկա հայազգի ընտանիքից՝ Կոստանդինը, ինչպես նաև Լազար Սերպեկան, որոնք 1578 և 1591 թթ. իշխանական գահին տիրանալու անհաջող փորձ կատարեցին:

Րազմաթիվ են մոլդովական իշխանների կողմից իբրև դիվանագետ-խորհրդական, թարգման և այլ բարձրաստիճան պաշտոնների առաջ քաշված հայազգի գործիչները: Դրանցից է Շտեֆան չել Մարե իշխանի թարգմանն ու խորհրդականը:

Մուղղավայրի իշխան Պետրուս Ռուբենի օրոք (1541) հիշվում է հայազգի Պետրուս Վարդիկը, որը իշխանի ամենամոտ խորհրդականներից էր և որին աղնվականության աստիճան տրվեց։ Սա դարձավ նաև Սուլավայի հետման (ղորբերի ընդհանուր հրամանատար) և բերդապահ, Պահպանվել է վերջինիս նամակը Տրանսիլվանիայի վոյեվոդին, որի մեջ նա գրում է, թե հասել է ամրոցը քրիստոնյա աշխարհը թուրքերից ազատագրելու համար համախմբվելու ժամանակը։ Վերջինիս որդի Յուրաշկո Վարդիկովիչը 1580 թ. հիշվում է իրեն Յանկու Սասու իշխանի խորհրդական։ Հետագայում նրա սերնդից Իսողորաշկո Վարդիկովիչը նշանակվում է Սորոկայի բերդի պարետ։

Հայերը գործուն մասնակցություն են ունեցել Դուկա իշխանի (XVII դ.) հարկային դաժան քաղաքականության դեմ ծավալված ժողովրդական շարժմանը, որի պարտությունից հետո ենթարկվել են ծանր հալածանքների։ Շուրջ 3000 հայ ընտանիքներ ստիպված լքել են մուղղավական հողը՝ ժամանակավոր ապաստան գտնելով Կարպատյան լեռներում։ Հետագայում նրանք անցան Տրանսիլվանիա, վերականգնեցին լեռնային արգելի գոյություն ունեցող հայկական գաղթավայրը։ Այս մեծ արտագաղթից մուղղավահայ կենտրոնները խիստ թուլացան, սակայն շարունակեցին իրենց գոյությունը։ Չնայած անվերջ պատերազմներին, սովին, իրար հաջորդող գահակալական պալաթին, հայերն, այնուամենայնիվ, վերականգնվեցին և իրենց նոսրացած գաղթավայրերը, Հայերի թվի հետագու ստվարացմանը նպաստում են մի շարք իշխանների կողմից նրանց տրված արտոնությունները։ 1693 թ. միայն Սուլավայում բնակվում էին շուրջ 3000-ի չափ հայեր։

Հարկ է նշել, որ ուժեղ դիմադրության են հանդիպել և ապարդյուն անցել ղանազան պատրվակներով մուղղավահայերին կաթոլիկացնելու բոլոր փորձերը։ Իսկ երբ նիկոլ Թորոսովիչի գլխավորությամբ լայն ծավալ ստացավ լեհահայերի բռնի կաթոլիկացումը, հայրենի ավանդույթներին հավատարիմ բազմաթիվ հայեր ապաստան գտան Մուղղավայի հայկական կենտրոններում։

XVIII դարի վերջին, մասնավորապես 1787—1792 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի տարիներին մուղղավահայ գաղթավայրերը զգալի կորուստներ ունեցան։ Մանր վիճակի մեջ ընկան, մանավանդ, Քիլիայի, Իզմայիլի, Աղքերմանի, Բենդերի (Տիգինա) և Ղովչանի հայերը։

Ռուսահայոց հոգևոր առաջնորդ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը, որ այդ ժամանակ գտնվում էր Մուղղավայում, նոր նախիջևանի ս. Խաչ վանքը սովորելու ուղարկեց որոշ մնացած 30 պատանիների, իսկ շուրջ 4000 աղետյալների տեղափոխեց Դուբասար, որտեղից էլ 1792 թ.՝ իր իսկ հիմնադրած Գրիգորիոպոլ հայկական նոր քաղաքը։ Այդ մեծ գաղթից հետո Աղքերմանում և ավելի ուշ նաև Իզմայիլում մնացին փոքրաթիվ հայ ընտանիքներ։

Մուղղավայի հայերը աշխատել են միշտ սերտ կապեր պահպանել հեռավոր հայրենիքի հետ։ Պայքարելով թուրքական զավթիչների դեմ, մուղղավահայերը հավատում էին, որ Մուղղավայի ազատագրումից հետո օրակարգի հարց է դառնալու նաև իրենց հայրենիքի անկախության վերականգնումը։

Նրանք սերտ կապերի մեջ էին նաև նվաղիայի, Նրուսաղեմի, Մուշի, էջմիածնի, Ինչպես նաև Ղրիմի, Լվովի, Կ. Պոլսի, Տրանսիլվանիայի և այլ հայաշատ կենտրոնների հետ։ Մուղղավայի հայերն էին, որ սատարեցին Լեհաստանի Սնյատին (1628), Ստանիսլավ (1670), Կուտի և այլ քաղաքների հիմնադրմանը։ Սուլավայի հայ վաճառականները Կամենեցում և Լվովում

նպաստեցին հայկական եկեղեցիների և դպրոցների շինությանը, ինչպես նաև հիմնեցին հիվանդանոց:

Մուղղավահայերն իրենց նպաստն են րևելել հայկական մշակույթի զարգացմանը: Սուլավայի մոտ դանվող Զամկայի վանքում հայերն ունեցել են միջնադարյան վանական դպրոց: Յաջ քաղաքում դպրոց լինելու մասին վկայություն է պահպանվել 1646 թ.: Բոտոշանը ևս ունեցել է իր դպրոցը: Այդպիսի դպրոցներ, անշուշտ, եղած պիտի լինեն նաև մյուս հայաշատ բնակավայրերում:

Մուղղավական հողում ստեղծագործել են հայ միջնադարյան բանաստեղծության մի շարք անվանի դեմքեր: Մինաս Թոխաթեցին 1551 թ. Սուլավայում շարադրեց իր նշանավոր ողբը՝ նվիրված հայերի հալածանքին: 1593—1595 թթ. Յաշում տեղի ունեցած պատմական իրադարձությունների մասին ողբ է հորինել Հակոբ Թոխաթեցին: Այս ստեղծագործությունները արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ են նաև Մուղղավայի քաղաքական կյանքի պատմության համար: Սուլավայում է ստեղծագործել Վրթանես Սոնկեցի տաղասացը, որը 1557 թ. այնտեղից չափածո նամակներ է գրել Լվովում ապրող իր դասընկեր Գրիգոր Վարազեցուն: Այստեղ ստեղծվել են նաև աղբյուրագիտական բնույթի ղործեր: Հովհաննես Ավագեբեցի, նրա որդու և թոռների կողմից Կամենիցում շարադրված տարեգրության մեջ Մուղղավայի քաղաքական կյանքի և հայկական գաղթավայրերի մասին առկա են հարուստ տվյալներ: Տարեգրության հեղինակներն, անտարակույս, աշխատակիցներ են ունեցել Մուղղավայի հայաշատ կենտրոններում, որոնցից ճշգրիտ և մանրամասն տվյալներ են ստացել երկրի կյանքի վերաբերյալ:

1608 թ. Սիմեոն Լեհացին եղել է Մուղղավայում և իր «Ուղեգրության» մեջ անդրադարձել է Մուղղավայի հայաշատ կենտրոններին: Ավելի ուշ այստեղ է գտնվել հոգևոր գործիչ և գիտնական Գրիգոր Կեսարացին:

Մուղղավահայերը շինարարական կարևոր աշխատանքներ են կատարել, կառուցել են մի քանի տասնյակ եկեղեցիներ և վանքեր: Այս առումով առաջնակարգ տեղ է գրավում Սուլավան, ուր կառուցվել են շուրջ տասը եկեղեցական-վանական շինություններ: Նրանցից հայտնի է Զամկայի վանքը՝ XV դարի սկզբի մի հուշարձան, որ վերանորոգվել է XVII դարի սկզբին, ունի նաև որմնակարների մնացորդներ: Նշանավոր ուխտատեղի է եղել Հաճկատարի վանքը՝ կառուցված 1512 թ.: Յաշը ունեցել է երկու տաճար, որոնցից մեկը՝ 1395 թ. կառուցված, կանգուն է այժմ: Աղբերմանն ու Բոտոշանը ունեցել են շորսական եկեղեցիներ: Հայկական եկեղեցիներ են կառուցվել նաև Խոտին, Ռոման, Ֆոկշան, Գալաց, Օրհնյ, Իզմայիլ և այլ քաղաքներում: Ուշագրավ են նաև հայերի քանդակազարդ գերեզմանաքարերը, որոնցից հնագույնը գտնվում է Սուլավայի ս. Խաչ եկեղեցում և ունի 1428 թ. արձանագրություն: Մուղղավահայերն ունեցել են նաև իրենց երգերն ու պարերը: Մուղղավական երկու պարեղանակներ, որոնք կրում են «Արմենեասկա» և «Բլընդերեասկա» անունները, ուումինացի գիտնականների կարծիքով վերցված են հայերից:

Երկար տարիների համակեցությունը հայերի և ուումինացիների միջև փոխազդեցության հետքեր է թողել նաև նրանց արվեստի տարբեր ճյուղերում: Ռումինացի գիտնականներն անդրադարձել են հայ ճարտարապետության և մասնավորապես հայ քանդակագործության թողած ազդեցություններին մուղղավական միջնադարյան հուշարձանների վրա: Հայկական ազդեցություն է

նկատվում XVI—XVII դարերում կառուցված մոլորակական եկեղեցիների մի մասի սրածայր զմբեթների վրա և հատկապես նրանց արտաքին զարդաքանդակներում, եթե 1609 թ. Սուլավայի գավառում կառուցված Դրագոմիրնայի եկեղեցու միայն զմբեթն ուներ հայկական քանդակադործության հետքեր, ապա 1639 թ. Յաշում կառուցված Տրեյ Ծրարհի եկեղեցին իր արտաքին բոլոր մասերի վրա ունի հայկական ծագում ունեցող քանդակազարդեր: Ուշագրավ է նաև, որ հայերն իրենց տաճարների մեծ մասը կառուցել են մոլորակական և ռուսական ոճով:

Ռումինացի գիտնականները հայկական ազդեցություն են նկատում նաև մոլդովական աշխարհիկ կառուցումների, այդ թվում բերդերի վրա: Աղբերմանի բերդի (կառուցված շուրջ 1440 թ.) մի սալի եղրաքանդակները առնչվում են Սանահնի գլխավոր եկեղեցու զարդերի հետ⁹⁵:

* * *

Մի շարք տվյալներից երևում է, որ Վալաքիան հայերին պետք է ծանոթ լինեին, ամենայն հավանականությամբ, XIII դարի վերջերից: Այսուհանդերձ, անվիճելի է, որ Հայաստանից և Ղրիմից գաղթած հայերն իրենց բնակավայրերի սկսեցին հաստատել այնտեղ XIV դարի երկրորդ կեսից, այսինքն՝ մոտավորապես այն ժամանակներից, երբ Մոլդովայում ևս հայերն ունեին իրենց գաղթօջախները:

XIV դարից հետո հայերի նորանոր գաղթեր են տեղի ունենում դեպի Վալաքիա: 1453 թ., երբ Կ. Պոլիսն ընկավ թուրքերի ձեռքը, Բերայի հայերի մի մասն անցավ Դանուբյան երկրներ, այդ թվում նաև Վալաքիա: 1475 թ. թուրք-թաթարական ասպատակողների կողմից Ղրիմի գրավումը նույնպես բազմաթիվ հայերի ոչ միայն Մոլդովա, այլ նաև Վալաքիա գաղթելու պատճառ դարձավ:

XVI—XVII դարերում Հայաստանում տեղի ունեցած և նախորդ էջերում բազմիցս հիշատակված քաղաքական իրադարձությունները պատճառ հանդիսացան, որ Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանից գաղթականներ հասնեն նաև Վալաքիայի հյուրընկալ ափերը: Հատկանշական է, որ Լեհաստանի հայերին կաթոլիկացնելուց հետո նիկոլ Թորոսովիչն ու նրա հաջորդներն իրենց կոչում էին նաև Վալաքիայի և Մոլդովայի հայերի առաջնորդ: Դրանից կարելի է հետևել, որ այդ ժամանակաշրջանում արդեն հայերը Վալաքիայում ունեին իրենց կենտրոններն ու եկեղեցիները:

Վալաքիայում նույնպես հիշվում են արմեն (հայ) անունով կազմված մի շարք տեղանուններ: Դրանցից են Սըրատի գավառում՝ Արմենի (Հայեր) և Օդայա արմենիլոր (Հայերի մարազ), Յալովիցիայի շրջանում՝ Արմենեշտ (Հայկական) և այլ վայրերը: Վալաքիայի հայերի հնագույն կենտրոններն էին Արճեշը, Սլաթինան և Արեֆուն: Այդ բնակավայրերը տվեցին հայազգի մի շարք դիվանագետներ և պետական բարձրաստիճան գործիչներ: Հայտնի դեմքեր էին Հակոբ Արմենանուլը (Հակոբ Հայը), որը երկրի Միհայիլ իշխանի պատվիրակն էր, Սահակի որդի Ռադուն, որն իբրև խորհրդական հիշվում է Վալաքիայի իշխան Ռադու II-ի ժամանակ (երկուսն էլ XV դարի սկզբներից) և ուրիշներ:

⁹⁵ S. V. Văfășianu, Istoria artel feudale în țările române. vol. I. București, 1959, էջ 297 (և ծանոթադր.):

Վալարիայի հայերի հնադուլն կենտրոններից մեկը՝ Տրգովիշտին, 1430—1660 թթ. հրկրի մայրաքաղաքն էր: XVI դարի վերջում մի ուղևոր հաղորդում է, որ Տրգովիշտեում հայերը թվով շատ են և ունևոր:

Դեռևս 1400—1435 թթ. այլազգի բնակիչների թվում հայեր են հիշատակվում նաև Բուխարեստում: Ուշագրավ է, որ Բուխարեստի հիմնադրման մասին պահպանվել է նաև հայկական մի ավանդություն, որը հուշեր է պարունակում այդ քաղաքի զարգացման գործին հայերի մասնակցության մասին:

Բուխարեստում հաստատված լուսավորչական և կաթոլիկ հայերը 1581 թ. սկսեցին կառուցել իրենց փոքրիկ եկեղեցին, որն ավարտվեց 1629 թ. և կոչվեց Բրբրեյա (Նղբայրություն): Քաղաքի այն մասը, ուր հաստատվել էին հայերն ու կառուցել իրենց եկեղեցին՝ ստացավ Կարտիեր արմենեակ (Հայկական թաղամաս) անունը: Սակայն այդ եկեղեցին շուտով պապի հովանավորության տակ անցավ, իսկ լուսավորչական հայերը ստիպված եղան հեռանալ և քաղաքի այն ժամանակվա ժայռամասում կառուցեցին փայտածածկ մի նոր եկեղեցի (1638 թ.), որը հետագայում վերակառուցվեց քարաշենի: Եկեղեցու կից քուղոցը, ուր հաստատվել էին հայերը, կոչվեց Հայկական փողոց: Հայերը բնակվում էին նաև Բուխարեստի այլ թաղամասերում:

Բուխարեստի հայերը հիմնականում զբաղվում էին արհեստագործությամբ և առևտրով: Թուրք ճանապարհորդ էվլիա Չելեբին, որը 1665 թ. անցել է Բուխարեստից, հայտնում է, որ ռումինացիները սիրալիր վերաբերմունք են տածում հայերի նկատմամբ:

Բուխարեստի հայ արհեստավորների մասին եղած ցաք ու ցրիվ տեղեկությունների համադրումով կարելի է եզրակացնել, որ այնտեղ եղել են բազմաթիվ դերձակներ, հացագործներ, շինարար վարպետներ և այլ արհեստավորներ: Դերձակները և հացագործները ունեցել են իրենց համքարությունները, որոնց կանոնադրությունները հաստատվել են երկրի իշխանի կողմից: 1791 թ. Լևեբսանդրու Շուցու իշխանը վերահաստատել է հայերի «բրեսլայի» (համքարության) կանոնադրությունը և իր նախորդների կողմից տրված հրովարտական երի օրինակով ինքը ևս հանձնարարել է հայ առևտրականներին՝ հնազանդ լինել իրենց ղեկավարներին⁹⁶: XIX դարի սկզբին Բուխարեստում կար 120 տուն հայ: Բուխարեստից բացի հայկական փոքր համայնքներ կային նաև Վալարիայի այլ քաղաքներում:

Օլտենիայի նահանգում ևս հայերը շատ վաղ ժամանակներից պետք է հաստատված լինեին: Այդ մասին են վկայում Արմեան (Հայ) անունից կազմված տեղանունների առկայությունը նաև այստեղ: Դրանցից են Ռեմնիկուլ Վըլչեա գավառում՝ Արմեանուլ (Հայ) գյուղը, նույն գավառի Մըլայայի բարձունքում գտնվող Պիսկուլ Արմեանուլուլ (Հայի Կատար) բնակավայրը և այլն: Դեռևս XIV դարի վերջում այստեղ կառուցված Կոզիայի և Տիսմանայի նշանավոր ռումինական վանքերի վրա առկա է հայ ճարտարապետության ազդեցությունը: Օլտենիայի մայրաքաղաք Կրայովայում նույնպես XVII դարի սկզբներին գոյություն է ունեցել հայկական մի գաղթօջախ:

Դորրուշա նահանգը ևս անծանոթ չէր հայերին: Բաբազաղում հայերը հիշվում են 1500 թ.: XVII դարի սկզբին արդեն այստեղի հայերն ունեին իրենց

⁹⁶ Տե՛ս Ս. Քոլաճեյան, Բուխարեստի հայոց անցյալն ու ներկան, «Էջմիածին», 1950, № 7—8, էջ 62—63:

և կեղեցիներ, ուր և 1649 թ. ձեռագրի մի հիշատակարան է շարադրվել: 1679 թ., մոտ կես տարի, իր մարդկանցով այստեղ և Սիլիստրայում է հաստատվել ու ստեղծագործել բանաստեղծ Մարտիրոս Ղրիմեցին: 1675 թ. Կ. Պոլսում մի ձեռագիր Հայսմավուրք է գրվել Բարադաղի Վարագա ս. խաչ եկեղեցու համար: XIX դարի սկզբին այստեղի հայերի թիվը հասնում էր 40 ընտանիքի: Սիլիստրայում հայերը հաստատվել են XVI դարի վերջից, որոնք 1630 թ. արդեն ունեին եկեղեցի: XIX դարի սկզբին 20 տուն հայ էր մնացել այնտեղ: XVII դարում հայեր էին ապրում նաև Խսակչայում, իսկ հաջորդ դարում՝ նաև Բալարճրկում և Կոնստանցայում:

Հայերի թիվը XVIII դարում ընայած պակասել էր, սակայն այդուհանդերձ վերահիշյալ երեք նահանգներում ապրում էին շուրջ 3000—4000 հայեր, Վալաքիայում՝ 1500—2000, Դորբուջայում՝ 1000, իսկ Օւտենիայում՝ մոտավորապես 500—1000:

Ստեղծելով դադմապարհներ, Վալաքիայում, Օւտենիայում և Դորբուջայում, հայերը մասնակցել են նաև երկրի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքին: Մի քանի հայ գործիչներ մասնակցել են Վալաքիայի իշխանների պալաթարին՝ ընդդեմ սուլթանական Թուրքիայի, համազված լինելով, որ այդ տալքարը նպաստ է բերելու նաև հայ ժողովրդի ազատագրությանը: Պետրոս Գրիգորովիչը հայը, իբրև դիվանագիտական գործակալ և զինվորական գործիչ, բաղմիցս մասնակցել է թուրքերի դեմ մղված ճակատամարտերին: Սրա նպատակն էր Օսմանյան կայսրության դեմ Հարավային և Արևելյան Եվրոպայի պետությունների ու Պարսկաստանի միասնական դաշինքի ստեղծումը: 1609 թ. Ավստրիայի կայսրը պարսից շահի մոտ է ուղարկում Պետրոս Գրիգորովիչի լղբայր Հովսեփ Գրիգորովիչին: Թուրքիայի դեմ միասնական ճակատ ստեղծելու հարցի շուրջ բանակցություններ վարելու հանձնարարությամբ, Իրանից Պարագա է հասնում Հայոց կաթողիկոսի մերձավորներից՝ Դավիթ Արքեպիսկոպոսը⁹⁷:

Վալաքիայի հայերի մշակութային կյանքին վերաբերող մեզ հասած տեղեկությունները շատ կցկուտուր են: Վալաքիայում հայերի կողմից կառուցված շինություններից կանգուն է մնացել միայն Յոկչանի հայոց ս. Գևորգ եկեղեցին (հիմնականում ռումինական ճարտարապետության ոճով), որի կառուցումը ենթադրվում է 1600 թվականին: Տրդդվիշտեի հայկական տաճարի հետքն իսկ չի երևում: Մեզ ոչինչ հայտնի չէ նաև Բուխարեստի հնագույն հայկական եկեղեցու մասին: Գիտենք միայն, որ 1781 թ. վերստին կառուցված եկեղեցին ևս (քանդվել է 1910 թ.) ռումինական ոճ է ունեցել:

Անհամեմատ մեծ են հայ ճարտարապետության և քանդակագործության հետքերը Վալաքիայի և Օւտենիայի ռումինական մի քանի նշանավոր հուշարձանների վրա: Ռումինացի դիտնականներ Գևորգ Բալշն ու Ն. Գիկա-Բուդեշտը, մանրազնին ուսումնասիրելով վերահիշյալ նահանգների պատմական հուշարձանները, հանդել են այն եզրակացության, որ հայկական արվեստի ազդեցությունն ի հայտ է եկել դարերի ընթացքում, սկսած XIV մինչև XVII դարը: Հայ արվեստի ամենամեծ ազդեցությունը նրանք տեսնում են Վալաքիայի ճարտարապետության փառքը կաղմող Արճեշի հուշակավոր վանքի վրա: Նրանց

⁹⁷ St. N. Iorga, Armenii si romanii, o pa'alea istorică (Academia Română, Grigorie M. Butuciu), București, 1914, էջ 66.

կարծիքով 1515—1517 թթ. Նեադոյե Բասարաբ իշխանը միայն վերակառուցել է այն: Կառուցման հետ կապված Մանոլե (Մանուել) ճարտարապետի ավանդություններ, ըստ Թ. Թորամանյանի, պետք է որ Հայաստանից բերված լինեն. նա հիշատակում է այդ առասպելի հայկական տարբերակը: Բալշը և ուրիշներ գտնում են, որ այդ հուշարձանի զարդաքանդակներից շատերը. հայկական արվեստի կնիքն ունեն, ուստի, եզրակացնում են նրանք, Մանոլե ճարտարապետը հավանաբար հայ է եղել: Պ. Կոստանտինսկու-Յաշը ուշադրություն է դարձրել այն հանգամանքի վրա, որ Արճեշի եկեղեցու արևելյան մասում գտնվող երկու փոքր շինությունները կատարելապես նման են Անիի Ապուղամբենց, ս. Գրիգոր և ս. Փրկիչ եկեղեցիներին: Նկատի ունենալով նաև Արճեշի եկեղեցու վրա երևացող հայ արվեստի ազդեցությունները, նա գտնում է, որ հիշյալ շինությունների կառուցողը Հայաստանից եկած պետք է լինի⁹⁸:

Ռումինացի մեծանուն գիտնական Բ. Պ. Հաժդեուլ դեռևս 1888 թ. էր այն եզրակացության, որ Վանա լճի մոտ գտնվող հայկական Արճեշից գաղթած հայերն են, որ հաստատվելով Վալաքիայում իրենց ծննդավայրի անունով կառուցել են Արճեշի վանքը և նույն անունը տվել նաև նրա մոտ գտնվող գետին ու քաղաքին: Հայաստանի Արճեշից դեպի ռումինական Արճեշի մոտերը կատարված գաղթի մասին որոշակի տեղեկություն է պահպանվել 1370 թ. ձեռագիր մի հիշատակարանում:

⁹⁸ Տե՛ս P. Constantinescu-Iași, Relațiile culturale româno ruse din trecut, București, 1954, էջ 93.